

Meer over dubbele ontkenningen

Ton van der Wouden, neerlandistiek, Universiteit Leipzig*

ter herinnering aan Víctor Sánchez Valencia, 1951-2003

1 Ontkenningen

Alle talen hebben middelen om over lege verzamelingen en afwezige eigenschappen te spreken (vgl. ook Wackernagel (1928:248 vv.)). Dat is een van de meest wezenlijke eigenschappen van natuurlijke talen zoals gesproken door mensen, iets dat ze voor zover we weten fundamenteel onderscheidt van talen van dieren. De middelen echter om ontkenning uit te drukken zijn buitengewoon divers (Payne 1985; Horn 1989; Kahrel & van den Berg 1994). Alleen al in mijn eigen variant van het Nederlands, bijvoorbeeld, kan de zinsnegatie onder meer uitgedrukt worden door een negatief bijwoord (*niet*), een negatief onbepaald voornaamwoord (*niemand*, *nergens*, *niks*), een negatief lidwoord (*geen*), een negatief idioom (*geen bal*), een idiomatische positieve zelfstandig-naamwoordgroep (*de ballen*), of bepaalde combinaties van deze mogelijkheden:¹

- (1) a. *Ik snap dat **niet**.*
- b. ***Niemand** snapt daar wat van.*
- c. *Ik snap **nergens** iets van.*
- d. *Ik snap er **niks** van.*
- e. *Ik snap er **geen bal** van.*
- f. *Ik snap er **de ballen** van.*
- g. *Ik snap ook **nooit niks** hè?*

In een klassieke (Fregeaanse) benadering is (zins-)ontkenning een externe (waarheidsfunctionele) operator die zinnen omzet in hun negatieve tegenhanger, ofwel ware proposities omzet in onware en onware in ware (2a). Uitdrukkingen als *het is niet het geval dat* of *het is niet zo dat* komen nog het meest in de buurt van zo'n logische operator (2b):²

- (2) a. $P \Rightarrow \neg P$
- b. *hij snapt dat \Rightarrow het is niet zo dat hij dat snapt*

*Tegenwoordig: Universiteit Leiden, LUCL/opleiding Nederlandse taal en cultuur, VIDI-project “Dutch as a construction language”, gefinancierd door NWO en UL. Met dank aan Crit Cremers, Thomas Herbig, Gertjan Postma en Louis Vicente. Gedeelten van het hier gepresenteerde materiaal zijn eerder gepubliceerd, onder meer in mijn proefschrift en in *Onze Taal*. Contact: t.van.der.wouden@let.leidenuniv.nl.

¹Een constante factor in de uitdrukking van ontkenning in natuurlijke talen is de aanwezigheid van lexicaal materiaal. Anders dan bijvoorbeeld *ja-nee*-vragen, die heel goed door woordvolgorde (*ben je ziek?* tegenover de mededeling *je bent ziek*) of intonatie alleen (*je bent ziek??*) gemarkeerd kunnen worden, komen er bij negatie zo goed als altijd woorden, morfemen of (in toontalen) lexicale tonen aan te pas. Zie voor de weinige mogelijke tegenvoorbeelden LINGUIST List 14.1173, via <http://www.linguistlist.org/issues/14/14-1173.html>.

²Merk op dat deze operatoren syntactisch alleen met bijzinnen gecombineerd kunnen worden.

Logische ontkenningen kunnen onbeperkt gestapeld worden, waarbij ze elkaar paarsgewijs opheffen:

- (3) a. $\neg\neg P \equiv P$
b. $\neg\neg\neg P \equiv \neg P$
c. $\neg\neg\neg\neg P \equiv \neg\neg P \equiv P$
d. ...

In natuurlijke talen werkt dat niet zo: daar heffen twee ontkenningen elkaar soms (zo'n beetje) op (litotes, als in *niet onaardig*, zie hieronder), maar het komt ook voor dat ze elkaar versterken (*nooit niks*, als in (1g)), of dat ze in semantisch opzicht samen een ontkenning vormen ("negative concord", zie hieronder). In talen zonder negative concord leiden vier ontkenningen, als in (3c), doorgaans tot verwarring, maar in elk geval nooit tot een positieve zin zoals in de logica.

2 Meervoudige ontkenningen

In het moderne Nederlands hebben gewone negatieve zinnen meestal één ontkenning. Toch komen in het Nederlands, net als in andere talen, wel zinnen met meer dan een ontkenkend element voor. We kunnen een aantal gevallen onderscheiden (Jespersen 1917; van der Wouden 1995a; van der Wouden 1997). Dat doen we in de volgende paragrafen.

2.1 De versterkende meervoudige ontkenning

Gevallen van dubbele ontkenningen zoals (1g) zijn in het Nederlands uitzonderlijk, maar zeker niet ongrammaticaal (Haeseryn *et al.* 1997; de Vries 2001). Toch zijn ze bestreden door generaties logici en schoolmeesters, met het argument dat twee ontkenningen elkaar opheffen, en dat iemand die (1g) gebruikt 'eigenlijk' zegt dat hij of zij altijd alles snapt (Horn 1989). Het volgende citaat laat zien dat deze schoolmeesterslogica niet onopgemerkt gebleven is:³

- (4) 'Heb je nog meer van die nummers?,' vroeg Philips aan mij. Ze bedoelden: 'Heb je nog meer van die rommel?' Dat had ik: Op een zeemansgraf staan nooit geen rozen. Oké, die titel klopt niet. 'Nooit geen' is eigenlijk 'altijd', maar zo zeiden we dat nu eenmaal in Rotterdam. En De Straatzangers haalden er weer goud mee.⁴

De bestrijders van de dubbele ontkenning begrijpen niet dat taal geen logica is, of preciezer, dat taal zijn eigen logica heeft (vergelijk ook Leys (2001)): iemand die (1g) zegt weet gewoonlijk precies wat hij of zij doet, en gebruikt het middel van de dubbele ontkenning om de ontkenning te benadrukken. Zoiets zeg je immers als je wilt suggereren dat je echt helemaal niks snapt (eventueel met als achterliggend doel dat die suggestie tegengesproken wordt, maar dat ter zijde).

Helaas hebben vele generaties schoolmeesters zo veel invloed gehad op de wijze waarop over sommige vormen van taal en taalgebruik gedacht wordt, dat de gebruiker van een zin als (1g) niet alleen gediscrimineerd wordt, maar dat deze vorm van discriminatie nog algemeen geaccepteerd wordt ook. Gebruik je dit soort zinnen bijvoorbeeld herhaaldelijk tijdens je

³Vergelijk ook noot 15.

⁴Geert Willems, interview met Johnny Hoes, *BN/De Stem* van 29-03-2003.

sollicitatiegesprek of in je ingezonden brief, dan kun je die baan meestal wel vergeten, en je brief wordt ook niet afgedrukt, of hooguit om je belachelijk te maken.⁵

Minder gestigmatiseerd zijn versterkende dubbele ontkenningen als het *niemand niet?* van de veilingmeester of negatieve aanhangsels (van der Wouden 2000b) als in

- (5) *En we gaan nog niet naar huis, **nog lange niet, nog lange niet.***

2.2 De verzwakkende dubbele ontkenning

In

- (6) *Een huwelijk en een promotie op dezelfde dag, dat is **niet niks.***

hebben we te maken met een verzwakkende dubbele ontkenning, in de stilistiek bekend als *litotes* (Horn 1991; van der Wouden 1996). Volgens de schoolmeesterslogica zou die zin hetzij “Een huwelijk en een promotie op dezelfde dag, dat is alles” of “Een huwelijk en een promotie op dezelfde dag, dat is iets” moeten betekenen, maar dat is niet zo: een redelijke parafrase van (6) is veeleer “Een huwelijk en een promotie op dezelfde dag, dat is heel wat”, dat wil zeggen, in het midden tussen *alles* en *niets*, dus ergens tussen de mogelijkheden in die de logica te bieden heeft (Horn 1991; van der Wouden 1996).

Litotes-constructies zijn anderzijds ook bruikbaar om extreme uitspraken te doen, bijvoorbeeld *niet onaardig* om uit te drukken dat het prachtig of heerlijk was (Horn 1991; van der Wouden 1996). Een ander voorbeeld is

- (7) *Het kan toch niet zo zijn dat mijn ideeën niet deugen*

een zin die ik op het internet vond, en die zoiets als “en toch heb ik gelijk” lijkt te betekenen.

De litotes is een beproefd stijlmiddel, dat niet zelden (“regelmatig, vaak”) gebruikt wordt om nare boodschappen een beetje prettig te verpakken:

- (8) *Gedwongen ontslagen zijn **niet te vermijden.***

Een zin als (8) kan gebruikt worden om het akelige nieuws “er zullen mensen ontslagen moeten worden” (of, minder onpersoonlijk, “we gaan mensen ontslaan”) niet al te hard te laten aankomen. Maar zoals bij zo veel stijlmiddelen slijt het effect van litotes door gewenning: zin (8) is inmiddels zo’n cliché geworden dat de boodschap weer vrijwel net zo hard klinkt als de oorspronkelijke.

2.3 De opheffende dubbele ontkenning: denial

Bij de opheffende dubbele ontkenning (tegenspraak of “denial” – vergelijk Gabbay & Moravcsik (1978)) werken de verschillende ontkenningen op verschillende niveaus. Beschouw een situatie als de volgende: mijn aanstaande en ik bespreken de gastenlijst voor ons huwelijk, en we zijn beland bij het hoofdstuk ‘vervelende ooms’. Een van ons slaakt op een zeker moment de volgende verzuchting (*niemand* krijgt een zware klemtoon):

- (9) *We kunnen toch **niet niemand** uitnodigen.*

⁵Toch gebruikte iemand als Vondel, de prins onzer dichters, ook wel eens een versterkende dubbele ontkenning. Zoeken in de elektronische versie van Salemans & Schaars (1990) brengt ons bijvoorbeeld snel op het spoor van *’T is waer ick duld ’et noyt, **noch** sal het **niet** gehengen Met myn’ bestemming, datme’ onordentlyck ga mengen ’T bysonder en ’t gemeen, ’twelck groot geschil verweckt.* (*Palamedes* (1625) 1103–5) en *Zoo Samson dit bequam gelust het **niemant niet*** (*Samson* (1660) 528).

Deze uitspraak weerspreekt de, al dan niet expliciet gemaakte, suggestie dat we gewoon helemaal niemand zullen uitnodigen. Dat de dubbele ontkenning hier een duidelijke functie heeft blijkt wel uit feit dat we die niet kunnen weglaten zonder betekenisverandering. De volgende twee zinnen betekenen immers iets heel anders dan de oorspronkelijke zin (9):

- (10) a. *We kunnen toch iemand uitnodigen.*
 b. *We kunnen toch iedereen uitnodigen.*

Alleen als we, tegelijk met het verwijderen van de dubbele ontkenning, ook het werkwoord *kunnen* vervangen door *moeten*, met de zin in (11) als resultaat, krijgen we een zin met de bedoelde betekenis en zonder dubbele ontkenning.⁶

- (11) *We moeten toch iemand uitnodigen.*

Interessant genoeg is het effect van tegenspraak niet beperkt tot echte dubbele ontkenningen:

- (12) a. *We kunnen toch **nauwelijks niemand** uitnodigen.*
 b. *We kunnen toch **moeilijk niemand** uitnodigen.*

Minstens zo goed en zo bruikbaar als de oorspronkelijke zin (9) zijn (12a) en (12b), met respectievelijk het zwak-negatieve bijwoord *nauwelijks* en het bijwoord *moeilijk*, dat slechts onder stringente voorwaarden als negatie kan functioneren (van der Wouden 1995b).

2.4 De grammaticale dubbele ontkenning: negative concord

Er zijn ook vele talen op de wereld waar een enkelvoudige ontkenning met meer dan één lexicaal element wordt uitgedrukt (Payne 1985; Kahrel 1996). In het (geschreven) Frans bijvoorbeeld worden negatieve woorden als *pas* ('niet', oorspronkelijk 'stap') en *rien* ('niets', van Lat. *res* 'ding') verplicht vergezeld door een woordje *ne* vlak voor de persoonsvorm (13a, 13b) (van der Wouden & Zwarts 1993). In het Afrikaans krijgen negatieve woorden ook een verplichte begeleider, namelijk *nie*, maar in deze taal staat dat verplichte element verplicht aan het eind van de zin (13c). En in het Lewo⁷ worden negatieve woorden als *re* 'niet' (in realis zinnen) verplicht begeleid door *pe* (dat een negatief hulpwerkwoord zou kunnen zijn) vlak voor het element dat ontkend wordt en een partikel *poli* aan het eind van de zin (13d).⁸

- (13) a. *Jean **ne** chante **pas** un chanson.*
 b. *Je **n'ai** vu **rien**.*
 c. *Dit is **nie** hoe jy hom in jou huis geleer het **nie**.*
 Dit is NEG hoe jij hem in jouw huis onderwezen hebt NEG
 'Zo heb je hem dat thuis niet geleerd'⁹

⁶Vanuit het perspectief van de logische semantiek is het begrijpelijk dat *moeten* hier *kunnen* vervangt, als we aannemen dat in (9) de ene negatie bereik heeft over het modale werkwoord, terwijl de andere in het bereik daarvan staat, in de taal van de modale propositielogica $\neg\Diamond\neg\exists$. Die formule is equivalent aan $\Box\neg\neg\exists$ ('we moeten niet niemand uitnodigen'), en die op zijn beurt weer aan $\Box\exists$ ('we moeten iemand uitnodigen').

⁷"The Lewo language is spoken by around 1000 people on the island of Epi, right at the geographical centre of the small Pacific Island micro-state of Vanuatu, for which over one hundred other vernacular languages are reported" (Early 1994:65).

⁸Lewo-materiaal afkomstig uit Early (1994).

⁹Dr. S. T. Potgieter, "Ouers in wanhoop", in TygerBurger 6 augustus 2003, via <http://www.news24.com/>.

- d. *President pe poru mesmesu re sane naga pisa poli.*
 President Neg1 arrive straight Neg2 like he say Neg3
 ‘The president didn’t arrive (at the time) he had said he would’

Het verschijnsel dat één semantische ontkenning door meer dan één element wordt uitgedrukt staat in de literatuur bekend als “negative concord”. We kunnen twee soorten gevallen van negative concord onderscheiden (den Besten 1986; van der Wouden 1997): het ene systeem, geïllustreerd in de zinnen in (13), waarin zinnen met een ontkenning altijd ook een speciaal element bevatten (Frans *ne*, Afrikaans (finaal) *nie*, Lewo *pe . . . poli*), staat bekend als negatie-verdubbeling (“negative doubling”); in het andere systeem, bekend als negatie-spreiding (“negative spread”), moeten alle onbepaalde uitdrukkingen in het bereik van een ontkenning negatief gemarkeerd worden. We vinden dit type dubbele ontkenning in allerlei niet-standaard varianten van het Engels (14a), waaronder de taal van de popmuziek (14b–14c), maar ook in het informele gesproken Frans (14d) en in bepaalde dialecten en varianten van het Nederlands (14e–14f):

- (14) a. *Last year, it was the best team in baseball they talked about. Nobody said nothing about this year.*¹⁰
 b. *Nobody said nothing at all.*¹¹
 c. *I can’t get no satisfaction*¹²
 d. *Personne a rien demandé en échange.*
 niemand heeft niets gevraagd in ruil
 ‘niemand heeft iets teruggevraagd’¹³
 e. *Valère ging nooit nergens naartoe.*
 Valère ging nooit nergens naartoe
 ‘Valère ging nooit ergens heen’¹⁴
 f. *Op een zeemansgraf staan nooit geen rode rozen*
Op een zeemansgraf staat zelfs geen houten kruis
Niemand weet waar hij zijn rustplaats heeft gekozen
*Op een stille plek, zo mijlen ver van huis.*¹⁵

Talen met mengvormen van negative concord, dus met zowel spreiding als verdubbeling, komen ook voor, getuige de volgende voorbeelden uit het geschreven Frans en het Westvlaams:

- (15) a. *Personne n’a rien dit.*
 Niemand NEG heeft niets gezegd
 ‘Niemand heeft iets gezegd’

¹⁰New York Yankees-honkballer Mariano Rivera in *USA Today* van 28 oktober 1999.

¹¹Uit het liedje *Treason* van Bely K., gevonden op http://members.tripod.com/~libertine_77/libertine2.html.

¹²Mick Jagger en Keith Richards voor The Rolling Stones.

¹³<http://decodeurs.free.fr/forum>.

¹⁴Westvlaams volgens Haegeman (1995).

¹⁵Johnny Hoes. Vergelijk het citaat in (4) en wat Henk van Gelder op 21 december 2000 in *NRC Handelsblad* over deze dubbele ontkenning schrijft: “sinds de gloriejaren van Hoes is het met het levenslied ontegenzeggelijk bergafwaarts gegaan. Er zijn nog maar weinig liedjesmakers over, die in volle ernst de grammatica kunnen tarten zoals hun voorgangers dat hebben gedaan. Er wordt zelden meer geschreven dat er op een zeemansgraf “nooit geen rode rozen” staan, zoals Johnny Hoes ooit deed.” E. Hartkamp en M. Schreyenberg traden echter niet zo lang geleden in de voetsporen van Hoes met *Schrijf me nooit geen mooie brieven meer*; Marianne Weber had er veel succes mee. Ook in het Belgische populaire genre vinden we dubbele ontkenningen: *Nooit vanzeven geen zorgen nie meer* (*Geen zorgen nie meer*: tekst en muziek Ivan Heylen en Francesco Planckaert, zang De Planckaerts, via <http://users.pandora.be/ivanheylen>). In veel Belgische varianten van het Nederlands is *nie(t) meer* trouwens de tegenhanger van het standaardtalige (negatief-polaire) *meer* (van der Wouden 2005), zodat *geen zorgen nie meer* formeel geen dubbele ontkenning bevat.

- b. Valère *en-ging nooit nieverst noatoe.*
 Valère NEG-ging nooit nergens naartoe
 ‘Valère ging nooit ergens heen’

In België vallen ten minste twee typen verdubbeling te onderscheiden (Paardekooper 2005): een systeem met *en* voor de persoonsvorm en een systeem met *ni* na het negatieve woord. Op het grensgebied vinden we een mengsysteem waarin beide elementen optreden, net als in het Lewo (van der Auwera & Neuckermans 2002):

- (16) *’k en ben niemand ni tegengekomen.*
 ik NEG ben NEG NEG tegengekomen
 ‘ik ben niemand tegengekomen’

Een laatste vorm van grammaticale dubbele ontkenning heet “paratactisch” in de typologie van Jespersen (1917) (zie ook van der Wouden (1994)): het gaat om grammaticale ontkenningen in bijzinnen die afhangen van hoofdzinnen met een ontkenning of een negatief predikaat (bij voorbeeld werkwoorden als *verbieden*, *voorkomen*, *vrezen* enz.). (17) geeft voorbeelden uit het Latijn, Middelenegels, Frans en modern Nederlands.

- (17) a. *timeo ne veniat.* (Latijn)
 ik-vrees opdat-niet hij-kome
 ik vrees dat hij komt
- b. *Nature [...] forbideth that no man make hymself riche.* (Chaucer)
 Natuur ...verbiedt dat geen man maakt zichzelf rijk
 ‘De natuur verbiedt dat iemand zichzelf verrijkt’
- c. *Evitez qu’il ne vous parle.*
 Voorkom dat-hij niet u spreekt
 ‘Voorkom dat hij tegen u spreekt’
- d. *een voorzorgsmaatregel om te voorkomen dat de zilverkleurige koptelefoon niet van het hoofd zakt.*¹⁶

Volgens de logica van schoolmeesters en correctoren had de laatste zin (17d) natuurlijk nooit in de krant mogen worden afgedrukt, maar het is een feit dat hetzij de grammatica of de betekenis van dit soort zinnen veel sprekers (en schrijvers) in de verleiding brengt hier een ontkenning in de bijzin toe te voegen.

3 Opkomst en ondergang van meervoudige ontkenningen

De uitdrukking van ontkenning in natuurlijke talen is niet alleen gevarieerd, hij is ook nogal variabel (Jespersen 1917; Horn 1989). In talen waarvan de geschiedenis lang genoeg bekend is, zien we vaak periodes met een systeem van enkelvoudige ontkenning afgewisseld door periodes met meervoudige ontkenning. Jespersen wordt doorgaans aangewezen als degene die dat als eerste gezien heeft. Ik citeer:

The history of negative expressions in various languages makes us witness the following curious fluctuation: the original negative adverb is first weakened, then found insufficient and therefore strengthened, generally through some additional word, and this in its turn may be felt as the negative proper and may then in course of time be subject to the same development as the original word. (Jespersen 1917:4).

¹⁶ “Rotterdam gaat los op Dance Parade”, *NRC Handelsblad*, maandag 11 augustus, 2003 p. 8.

Deze ontwikkeling wordt meestal geïllustreerd met het volgende rijtje chronologisch opeenvolgende stadia binnen de Romaanse taalfamilie (Jespersen 1924:335-6):

- (18) a. *ne dico*.
- b. *non dico*.
- c. *jeo ne di*.
- d. *je ne dis pas*.
- e. *je dis pas*.

Tussen de archaïsche Latijnse vorm *ne dico* en de moderne gesproken Franse vorm *je dis pas* vinden we twee volledige cycli: de oorspronkelijke (Indo-Europese) negatie *ne* wordt versterkt met *unus* ‘een’ (of iets dergelijks) dat er ook mee versmelt; reductie leidt tot de vorm *non*. Die vorm reduceert verder tot (alweer) *ne*, die versterkt gaat worden door woorden als *pas* ‘pas, stap’ en *point* ‘punt’. De constructie wordt geheranalyseerd, en *pas* wordt geïnterpreteerd als het woord dat de negatie uitdrukt. Daarmee wordt *ne* ‘overbodig’, verdwijnt het in elk geval.

Zo’n soort ontwikkeling kunnen we ook in het Nederlands zien (van der Horst & van der Wal 1979; Burridge 1993; Paardekooper 2005): in de oudste varianten van de taal vinden we nog zinnen met een enkel ontkenkend *en* of *ne* vlak voor de persoonsvorm (19a).¹⁷ Veel vaker echter wordt *en* in het overgeleverde taalmateriaal gecombineerd met een tweede negatief element (19a). *En/ne* is in de zeventiende eeuw al op z’n retour; het komt nog wel uitgebreid voor in de Statenvertaling, maar de taal daarvan is bewust archaïsch (Heinsius 1937; de Bruin 1993). De jonge Vondel en de jonge Hooft gebruiken deze tweeledige constructie nog tamelijk consequent, maar schaffen hem in de loop van hun schrijversloopbaan af (Paardekooper 2005); in Vondels treurspelen verdwijnt hij abrupt na de *Gysbreght* van 1637 (van der Wouden 1998); uit de door de auteur herziene *Palamedes*-druk van 1652 is hij verwijderd (vergelijk 19b en 19c).¹⁸

- (19) a. *Sulcken boom en vindtmen in den lande*.¹⁹

¹⁷Postma (2002) betoogt dat er in het Middelnederlands niet of nauwelijks zinnen met een enkel ontkenkend *en* of *ne* vlak voor de persoonsvorm voorkomen: in zijn visie wordt *en* in de schijnbare tegenvoorbeelden altijd begeleid door een negatief-polaire uitdrukking (NPU) (van der Wouden 1997). Hij moet dan wel, onder meer, de definitie van NPU zover oprekken dat ook het onpersoonlijk voornaamwoord *men* in (19a) in die categorie valt (p.63–64), evenals het hulpwerkwoord *zullen* (zonder complement?) gezien de acceptabiliteit van een zin als (20c). Ten slotte moet hij aannemen dat *en* bepaalde NPUs kan licensiëren – terwijl bijvoorbeeld van der Wouden & Zwarts (1993) juist betogen dat concorderende negatieve elementen zoals Frans *ne* en Afrikaans *nie*, en dus ook Middelnederlands *en*, zelf gelicensieerd moeten worden.

¹⁸Vondel (1927-1940:II: 866). Het afschaffen van het negatieve *en* is niet Vondels enige taalkundige ingreep rond die tijd (van der Wouden 2000a): tot aan de *Ghysbreght* van 1637 gebruikt de auteur in zijn treurspelen bijvoorbeeld uitsluitend *doch*, zowel in de functie van voegwoord als in die van bijwoord of partikel, maar na 1637 wordt *doch* door hem enkel nog als voegwoord, *toch* daarentegen immer hetzij als bijwoord of als partikel toegepast: de *Palamedes*-versie van 1625 heeft dan ook overal *doch*, maar in die van 1652 krijgen we een splitsing *doch-toch*: *Begunstigh doch Apolloos soon* (1625: 639), *Begunstigh toch Apolloos soon* (1652); *Doch vaer ghy niet te min met uw’ vertelling voort* (1625: 1944), *Doch vaer ghy niet te min met uw’ vertelling voort* (1652); Vondel gebruikt het van oorsprong Duitse wederkerende voornaamwoord *zich* vanaf zijn vroegste drama’s, maar hij gebruikt twee spellingsvarianten, *zich* en *sich*: tot aan *Sofompaneas* van 1635 schrijft hij *sich* (behalve in in *Hierusalem verwoest* van 1620, dat wel vaker een afwijkend beeld laat zien), na 1635 gebruikt hij de “moderne” variant met een *z*; tenslotte *na*, *naer* en varianten: in *Het Pascha* (1612) betekent *naer* altijd *naar*, en *na* betekent *na* of *naar*, we zien twee (andere) varianten in *Hierusalem verwoest* (1620) (*na* en *nae* allebei in beide betekenissen), vanaf *Palamedes* (1625) vinden we nog maar één vorm, te weten *na*, en na de *Gysbreght* (1637) maakt Vondel systematisch het moderne onderscheid tussen temporeel *nae* en locatief *naer* (vergelijk Dibbets (1991)).

¹⁹V.d. Noot in *WNT* s.v. *en* II.

- b. *Ten leed geen seven jaar, of Palamedes schaeu,
By nacht, de tenten ging der Rechteren doorwaeren:*²⁰
- c. *Het leedt geen seven jaer, of Palamedes schaëu
Ging 's nachts de tenten van zijn rechteren doorwaeren,*²¹

Sinds de zeventiende eeuw is dit type dubbele ontkenning (*en/ne* bij de persoonsvorm en een negatief woord elders in de zin) uit de standaardtaal verdwenen, maar we vinden hem tot op de dag van vandaag in dialecten (Paardekooper 2005) en, tot ver in de negentiende eeuw, bij slechte en archaïserende dichters:

- (20) a. *En gelek-t-er nè veul éten en kreeg, was-t-er al dek blij genoeg dat er on de verrekes unnen trog kos mie doen.*
'en omdat hij niet veel eten kreeg, was hij meestal al tevreden als hij met de varkens uit de trog mocht mee-eten'²²
- b. *Duizend, duizend zangen, Die ik zong, en niet en zong.*²³
- c. *Gij zegt dat 't vlaamsch te niet zal gaan: 't en zal!*²⁴

Deze vorm van dubbele ontkenning is inmiddels uit de Nederlandse standaardtaal verdwenen (maar niet uit de dialecten, zoals Paardekooper (2005) laat zien). Ondertussen zijn de andere hierboven genoemde varianten (litotes, denial, en versterkende dubbele ontkenning) nog steeds deel van het grammaticale systeem van het moderne Nederlands, zij het dat de versterkende dubbele ontkenning (met name die van het type *nooit geen* en *niks geen*) gestigmatiseerd is.

4 Waarom?

We hebben gezien dat sommige talen (het Lewo, het Frans, het Middelnederlands, sommige moderne Belgische dialecten) een vorm van Negative Concord hebben. We weten niet waarom dat zo is. Maar als we met Mathesius (1937:81) negative concord opvatten als een vorm van congruentie is die onwetendheid misschien niet zo verbazend: in veel talen stemt het verbogen werkwoord in getal overeen met het onderwerp en is het onderwerp morfologisch gemarkeerd, maar in veel andere talen is dat ook niet het geval, en ook daarbij weten we niet precies waar dat aan ligt (het verband met al of niet vrije woordvolgorde is immers slechts een tendens (Greenberg 1966)).²⁵

We hebben ook gezien dat negatiesystemen nogal variabel zijn: in tal van Indo-Europese talen blijken negatieve bijwoorden de neiging te vertonen in de loop van de tijd naar de tweede

²⁰Vondel, *Klinckert* voorafgaand aan *Palamedes oft Vermoorde Onnooselheyd. Treurspel*, Jacob Aertsz. Colom, 1625, zoals afgedrukt in de WB-editie (Vondel 1927-1940:II: 618). De diverse drukken uit 1625 vertonen overigens typografische verschillen: het exemplaar UBL 1098 B 75 heeft bijvoorbeeld '*Ten leed geen seven jaar*, met apostrof.

²¹Vondel, *Kinckdicht* [sic] voorafgaand aan *Palamedes Of Vermoorde onnozelheit. Treurspel*, Abraham de Wees, 1652, zoals afgedrukt in de WB-editie (Vondel 1927-1940:II: 866). Ook de diverse drukken uit 1652 zijn niet gelijk: UBL 1144 E 31 bijvoorbeeld heeft het correctere *Klinckdicht*.

²²*De gelijkenis van den verlorenen zoon in den tongval van de stad St. Truiden* (Winkler (1874:II, 151) via <http://www.dbnl.org>). Het Sint Truidens is een van de weinige dialecten waar het negatieve *en* niet direct voor de persoonsvorm hoeft te staan, getuige regel 28: *Dee wood do zoe duvels van, dat er nè wo en goën.* 'die werd daar zo duivels van, dat hij niet wou en gaan'.

²³Beets, Ged. 3, 221, via WNT s.v. *en* II.

²⁴G. Gezelle, ca. 1860.

²⁵De minimalistisch generatieve verklaring dat negatie in sommige talen wordt uitgedrukt door middel van een overt syntactisch hoofd (bijv. Zeijlstra (2004)) is in mijn ogen niet veel meer dan een herformulering van de observatie dat die talen negatieve concord hebben ("believing that to formalize is to explain" (Beedham 2002)).

positie, vlak voor de persoonsvorm te verhuizen. Daar treedt dan een of andere vorm van fonologische reductie en syntactische veronzelfstandiging (cliticisering) op (Jespersen 1917; Horn 1989; Hoeksema 1997; Postma 2002), een proces dat gecompenseerd wordt door een negatie-versterkend element elders in de zin.²⁶ Vervolgens kan genoemd negatie-versterkend element de functie van de oorspronkelijke negatie overnemen, waardoor dat oorspronkelijke element overbodig is en kan verdwijnen.²⁷ Maar over een antwoord op de vraag, waarom die negatie zich zo graag in de buurt van de persoonsvorm ophoudt, waar die immers groot gevaar loopt te cliticiseren en te reduceren tot niets, kunnen we alleen maar speculeren.²⁸

Overgangssituaties ten slotte, waarin de dubbele ontkenning mogelijk maar niet verplicht is, zijn interessant omdat de dubbele ontkenning daar een eigen functie kan ontwikkelen. Immers, de hoorder die een dubbele ontkenning hoort en weet dat de spreker ook een enkele had kunnen gebruiken, realiseert zich dat de spreker een bedoeling zou kunnen hebben met het gebruik van zo'n gemarkeerde variant (Horn 1991). En het feit dat de spreker weet dat de hoorder zo zou kunnen redeneren, geeft hem de mogelijkheid die functie ook te gebruiken. De dubbele ontkenning kan dan tot stilistisch middel worden – de litotes als stijlmiddel is inmiddels een cliché geworden, terwijl het niet verwijderden van de dubbele ontkenning in (14a) een bewust journalistiek middel lijkt te zijn om de aangehaalde spreker te typeren als behorend tot een bepaalde maatschappelijke klasse. Het gebruik van de dubbele ontkenning kan ook pragmatisch zijn – de dubbele ontkenning ter versterking van de ontkenning. Bovendien kan het gebruik ervan tot slot zelfs sociaal zijn – Johnny Hoes, Marianne Weber en De Planckaerts (vergelijk (4) en noot 15) laten met een dubbele ontkenning horen dat zij echt van het volk zijn (en misschien geldt hetzelfde ook wel voor de Stones (14c)), terwijl de spreker van het beschaafde Académie-Frans door middel van zijn keurig gecultiveerde dubbele ontkenning kan laten zien en horen dat hij juist niet van de straat is.

Bibliografie

BEEDHAM, C. 2002. Irregularity in language: Saussure versus Chomsky versus Pinker. *Word* 53, 341–367.

DEN BESTEN, HANS. 1986. Double negation and the genesis of Afrikaans. In *Substrata versus*

²⁶Vergelijk ook Wackernagel (1928:252): “Im ganzen zog man schliesslich in allen diesen Sprachen vollere Ausdrücke vor, weil man möglichst entscheiden und deutlich verneinen wollte; das sich an die Nachbarschaft eng anschmiegende Monosyllabum schien nicht zu genügen.”

²⁷van der Horst & van der Wal (1979:33) menen: “Het proces van *en* via *en* ... *niet* naar *niet* kan, zoals door [Vennemann (1974)] reeds voorgesteld, ondergebracht worden bij die veel algemenere tendens in vele IE.-talen om OV-structuren te vervangen door VO-structuren. Het essentiële van *en* naar *niet* is dan gelegen in de vervanging van een preverbale door een postverbale ontkenning.” Dit kan nooit het hele verhaal zijn, gegeven het feit dat de moderne Romaanse talen, met een overwegende VO-structuur, dikwijls een tweeledige ontkenning van dit type hebben – soms zelfs tegen het verzet van de taalmeesters in. Bijvoorbeeld, de eerste in het Spaans geschreven grammatica van het Spaans verbiedt de dubbele ontkenning: Antonio de Nebrija schrijft in zijn *Gramatica de la lengua Castellana* van 1492 (ed. Madrid 1946): “Nuestra lengua enesto peca mucho poniendo dos negaciones por una, como si dixesemos *no quiero nada* dizes a la verdad que quieres algo.” (Onze taal zondigt in dit opzicht zwaar, door twee ontkenningen te zetten in plaats van een, want door *no quiero nada* (niet wil niets) zou men in werkelijkheid zeggen dat men iets wil). In het huidige Spaans is *no quiero nada* ‘niet ik-wil niets’ echter nog steeds de gebruikelijke manier om uit te drukken dat men niets wil.

²⁸Jespersen (1917:5) houdt het op vermindering van verwarring: “the natural tendency, [...] for the sake of clearness, to place the negative first, or at any rate as soon as possible, very often immediately before the particular word to be negated (generally the verb)”. Weerman (1992:189) schrijft “The position of the negative clitic on the verb, and the restriction to *finite* verbs, indicates that negation was part of the flexion. Hence, the diachronic development of sentence negation is an example of the decline of a system where modal roles were identified via the flexion on the verb.” Als ik het goed begrijpt is dit een beschrijving die een voorafschaduw is van de gewraakte in 25. Ik merk overigens op dat de restrictie tot de persoonsvorm niet absoluut is: voetnoot 22 geeft een voorbeeld van *en* bij niet-finiete werkwoordsvormen, en Paardekooper (2005) geeft er nog vele meer.

- universals in Creole languages. Papers from the Amsterdam Creole workshop, April 1985*, red. Pieter Muysken & Norval Smith, 185–230. Amsterdam [etc.]: John Benjamins.
- DE BRUIN, CEBUS C. 1993. *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*. Nederlands Bijbelgenootschap/Belgisch Bijbelgenootschap. bewerkt door F.G.M. Broeyer.
- BURRIDGE, KATE. 1993. *Syntactic change in Germanic: aspects of language change in Germanic, with particular reference to middle Dutch*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins Publishing Company.
- DIBBETS, GEERT R.W. 1991. *Vondels zoon en Vondels taal: Joannes Vollenhove en het Nederlands*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU.
- EARLY, ROBERT. 1994. Lewo. In *Typological Studies in Negation*, red. Peter Kahrel & René van den Berg, 65–92. Amsterdam [etc.]: Benjamins.
- GABBAY, DOV. M., & JULIUS M. MORAVCSIK. 1978. Negation and denial. In *Studies in formal semantics: Intensionality, temporality, negation*, red. Christian Rohrer Franz Guenther, 251–265. Amsterdam [etc.]: North-Holland.
- GREENBERG, JOSEPH. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In *Universals of language*, red. Joseph Greenberg, 73–113. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- HAEGEMAN, LILIANE. 1995. *The Syntax of Negation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HAESERYN, WALTER, & ANDEREN (red.). 1997. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen [etc.]: Martinus Nijhoff [etc.]. 2e, geheel herz. dr.
- HEINSIUS, JACOBUS 1937. De taal van den statenbijbel. In *De Statenvertaling 1637–1937*, 145–180. Haarlem: De Erven F. Bohn N.V.
- HOEKSEMA, JACK. 1997. Negation and negative concord in Middle Dutch. In *Negation and Polarity*, red. Danielle Forget, Paul Hirschbühler, France Martineau, & Maria-Luisa Rivero, 139–156. Amsterdam: John Benjamins.
- HORN, LAURENCE ROBERT. 1989. *A Natural History of Negation*. Chicago: University of Chicago Press.
- . 1991. *Duplex negatio affirmat . . .*: the economy of double negation. In *CLS 27-II: Papers from the parasession on negation*, 80–106, Chicago. Chicago Linguistic Society.
- VAN DER HORST, JOOP, & MARIJKE VAN DER WAL. 1979. Negatieverschijnselen en woordvolgorde in de geschiedenis van het Nederlands. *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* XCV, 6–37.
- JESPERSEN, OTTO. 1917. Negation in English and other languages. *Historisk-filologiske Meddeleser* 1, 1–151. Reprinted in *Selected writings of Otto Jespersen*, London [etc.] George Allen & Unwin, Ltd. [etc.] [1962].
- . 1924. *The philosophy of grammar*. London: George Allen & Unwin.
- KAHREL, PETER. 1996. *Aspects of negation*. Proefschrift Amsterdam.
- , & RENÉ VAN DEN BERG (red.). 1994. *Typological Studies in Negation*. Amsterdam [etc.]: Benjamins.
- LEYS, ODO 2001. Omtrent onlogische constructies. *Leuvense bijdragen* 90, 427–438.
- MATHESIUS, VILÉM. 1937. Double negation and grammatical concord. In *Mélanges de linguistique et de philologie, offerts à Jacq. van Ginneken à l'occasion du soixantième anniversaire de sa naissance (21 avril 1937)*, 79–83. Paris: Klincksieck.
- DE NEBRIJA, ANTONIO. 1946. *Gramatica castellana*. Madrid: Edición de la junta del Centenario. Texto establ. sobre la ed. “princeps” de 1492 por Pascual Galindo Romeo y Luis Ortiz Muñoz; con una introd., notas y facs.; prol. e José Ibáñez Martín.

- PAARDEKOOPEL, PIET C. 2005. Bloei en ondergang van onbepikt *ne/en*, vooral dat bij *niet*-woorden. *neerlandistiek.nl* 2005.
- PAYNE, JOHN R. 1985. Negation. In *Language Typology and Syntactic Description*, red. T. Shopen, 197–242. Cambridge: Cambridge University Press.
- POSTMA, GERTJAN. 2002. De enkelvoudige clitische negatie in het Middelnederlands en de Jespersen-cyclus. *Nederlandse Taalkunde* 7, 44–82.
- SALEMANS, BEN J., & FRANS A.M. SCHAARS. 1990. *Concordantie met alfabetische woordenlijst, frequentielijst, retrograde woordenlijst, tekstweergaven en concordantie van hoofdfrequente woorden van het dramatisch werk van Joost van den Vondel (1587–1679)*. Assen: Quarto.
- VAN DER AUWERA, JOHAN, & ANNEMIE NEUCKERMANS. 2002. Driedubbele negatie. Paper presented at Colloquium Taal en Tongval, Gent, November 2002.
- VENNEMANN, THEO. 1974. Topics, subjects and word order: from SXV to SVX via TVX. In *Historical Linguistics*, red. J.M. Anderson & C. Jones, volume 1, 339–376. Amsterdam: North Holland.
- VONDEL, JOOST VAN DEN. 1927-1940. *De werken van Vondel: volledige en geïllustreerde tekstuitgave in tien deelen*. Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkope lectuur.
- DE VRIES, JELLE. 2001. *Onze Nederlandse Spreektaal*. Den Haag: SDU Uitgevers.
- DE VRIES, MATTHIAS, & LAMMERT A. TE WINKEL ET AL. (red.). 1864–1998. *Woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage [etc.]: Martinus Nijhoff [etc.].
- WACKERNAGEL, JACOB 1928. Die Negationen. In *Vorlesungen über Syntax, Zweite Reihe*, chapter XXVII–XXXIII, 248–313. Basel: Birkhäuser, 2 edition.
- WEERMAN, FRED. 1992. *The V2 Conspiracy: A synchronic and a diachronic analysis of verbal positions in Germanic languages*. Mouton de Gruyter. Diss. Utrecht 1989.
- WINKLER, JOHAN. 1874. *Algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon*. 's Gravenhage: Nijhoff. 2 vols.
- VAN DER WOUDE, TON. 1994. Polarity and ‘illogical negation’. In *Dynamics, polarity, and quantification*, red. Makoto Kanazawa & Christopher J. Piñón, volume 48 of *CSLI Lecture Notes*, 17–45. Stanford: Center for the Study of Language and Information.
- . 1995a. Dubbele ontkenningen. *Onze Taal* 64, 186–87.
- . 1995b. *Moeilijk* is (not) difficult. In *Linguistics in the Netherlands 1995*, red. Marcel den Dikken & Kees Hengeveld, 203–14. Amsterdam: Benjamins.
- . 1996. Litotes and downward monotonicity. In *Negation: a notion in focus*, red. Heinrich Wansing, 145–168. Berlin: Walter de Gruyter.
- . 1997. *Negative Contexts. Collocation, polarity, and multiple negation*. London [etc.]: Routledge.
- . 1998. On the development of marked negation systems: The Dutch situation in the seventeenth century. In *Historical Linguistics 1995, Volume 2*, red. Richard M. Hogg & Linda van Bergen, 311–329. Amsterdam [etc.]: John Benjamins.
- . 2000a. 1637: Tijd voor taalverandering. lezing “Tijd en de zeventiende-eeuwse cultuur”, Werkgroep zeventiende eeuw, Amsterdam, 25 augustus 2000.
- . 2000b. Focus on appendices in Dutch. In *Linguistics in the Netherlands 2000*, red. Helen de Hoop & Ton van der Wouden, 233–245. Amsterdam [etc.]: John Benjamins.
- . 2005. Negatief-polair *meer*. *TABU* 34, 47–70.
- , & FRANS ZWARTS. 1993. A semantic analysis of negative concord. In *SALT III: Proceedings of the third conference on semantics and linguistic theory*, red. Utpal Lahiri & Adam Zachary Wyner, 202–219. Cornell University Department of Modern Languages and Linguistics.
- ZEIJLSTRA, HEDDE. 2004. *Sentential Negation and Negative Concord*. Proefschrift Amsterdam.